

El Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta)

JOSEP PADRÓ I PARCERISA

HISTÒRIA DE LA RECERCA

El jaciment del Tossal del Moro de Pinyeres va ser descobert per Lorenzo Pérez Temprado, i excavat per ell mateix cap al mes de maig de 1925, quan vivia a Favara. L'excavació va afectar quasi tota la plataforma superior del poblat, en una extensió d'uns 70 m de llarg per uns 26 m d'ample. El Tossal del Moro va ser excavat al mateix temps que el Tossal (o Roquizal) del Rullo, però Pérez Temprado no va fer mai esment del Tossal del Moro, ni va sol·licitar cap permís d'excavació explícit per a ell; Pérez Temprado es va limitar a guardar alguns materials a casa seva, a Favara. És possible, segons opina amb versemblança Maluquer, que la superior riquesa i la novetat dels materials trobats al Tossal del Rullo —especialment les ceràmiques excises— li fessin abandonar les excavacions del Tossal del Moro. De totes maneres, aquestes van durar algunes setmanes. És també molt versemblant que les excavacions del Tossal del Moro haguessin estat intentades degut a la troballa al jaciment d'un escarabeu egipci.

El Tossal del Moro ha estat citat posteriorment per alguns autors, com Joaquim Tomàs, Enrique J. Vallespí i Manuel Pellicer, aquest últim a la seva tesi doctoral. Cap d'ells, però, no havia visitat el jaciment quan va escriure. Va ser el propi Vallespí, nét de Pérez Temprado, qui va donar la notícia de l'existència del jaciment, així com dels materials procedents de l'excavació i conservats a Favara, a Joan Maluquer de Motes.

D'aquesta manera, el jaciment va ser «redescobert» per Maluquer i Vallespí el 1960. Els treballs de Maluquer van tenir lloc el mateix any 1960 i també el 1961, i el 1962 aquest autor va publicar una memòria sobre el *Tossal del Moro*, que comprenia l'estudi preliminar dels materials de l'excavació de Pérez Temprado i dels recollits superficialment en suc-

cessives visites, així com la topografia del jaciment: dos plànols i una secció.

També el 1962 Maluquer va publicar un treball monogràfic sobre l'escarabeu. El 1967, Glòria Trias va publicar l'estudi de les ceràmiques àtiques conegudes del jaciment. El 1974 va aparèixer un nou estudi de l'escarabeu, obra meua, el qual ha estat seguit per un altre estudi de la mateixa peça, obra d'Ingrid Gamer-Wallert, aparegut el 1978.

Finalment, després de dues visites al jaciment el 1975 i de sol·licitar autorització al Dr. Maluquer per a treballar al Tossal del Moro, vam iniciar les nostres campanyes d'excavacions. Aquestes campanyes han estat dirigides per Enric Sanmartí i per mi mateix, amb la col·laboració d'Oswaldo Arteaga, i han estat realitzades l'estiu de 1975, de 1977 i de 1982. Els resultats obtinguts a la primera campanya van ser utilitzats per nosaltres a la ponència que, sobre els inicis de la iberització a les comarques meridionals de Catalunya, vam llegir al Simposi sobre els Orígens del Món Ibèric, celebrat a Barcelona el 1977. Una memòria preliminar sobre els treballs de 1975 i 1977 ha d'aparèixer publicada pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. La memòria definitiva es troba en un estat d'elaboració avançat.

SITUACIÓ I CARACTERÍSTIQUES DEL JACIMENT

El Tossal del Moro pertany a la rica cultura ibèrica centrada a les comarques del Matarranya, Terra Alta i Ribera d'Ebre, és a dir, a les terres interiors del món ilerconv. Molt a prop té els importants jaciments dits del Baix Aragó, pel cantó de ponent, i el del Coll del Moro de Gandesa, pel cantó de llevant. La importància d'aquest món ibèric ve determinada per l'existència d'un camí que, venint de les boques de l'Ebre, s'allunyava del seu curs, i pel Coll del Moro de Gandesa travessava les nostres comarques i es dirigia cap a l'Ebre mitjà. Tot un seguit de fortificacions ibèriques és probable que s'expliquin en funció d'aquest camí, que potser en temps pre-romans no es limitava a tenir un traçat lineal i únic: recordem, al respecte, el Castellet de Banyoles (Tivissa), el Coll del Moro (Gandesa), Sant Antoni (Calaceit), el Tossal del Moro de Pinyeres (Batea), etc. La importància del camí es va mantenir en època romana: una bona prova n'és el Mausoleu de Favara, però també podem afegir una torre romana localitzada per nosaltres no gaire lluny del Tossal del Moro.

El jaciment del Tossal del Moro és un poblat ibèric, situat dalt d'una elevació del terreny immediatament al sud del llogarret de Pinyeres, a la riba dreta del riu d'Algars; l'Algars és un afluent de la dreta del Matarranya, i aquest de l'Ebre. Es tracta d'una elevació doble, de la qual el poblat ocupa la més meridional i propera al riu. L'alçada màxima és de 270 metres sobre el nivell del mar, i 48 sobre el del riu. El poblat està orientat

entorn d'un eix longitudinal NE-SO, i ocupa tota la plataforma superior de l'elevació. L'excavació de Pérez Temprado, com ja hem dit, va afectar quasi tot el poblat, amb l'excepció de l'extrem SO del mateix i de la torre que hi ha al NE. Aquesta excavació ha deixat a la vista un seguit d'habitacions allargassades, orientades transversalment. El poblat està voltat d'interessants estructures defensives, estructures que hom pot observar pels seus vessants, especialment els més planers. Pel cantó del riu, el Tossal del Moro és absolutament abrupte. Fins ara no tenim indicis de la necròpolis.

A les rodalies del Tossal del Moro tenim uns quants poblats proto-històrics, dels quals podem esmentar el Tossal del Rullo (Favara), el Coll del Moro (Gandesa), el Tossal Gord (Maella), Sant Cristòfol (Massalió) i la Gessera (Caseres), entre els més coneguts.

LA CAMPANYA DE 1975

Vam realitzar dues cales. La cala 1 va ser oberta al SO del poblat, precisament al sector no tocat per Pérez Temprado. Aquesta cala va posar al descobert una habitació unifàsica, construïda directament sobre la roca i amb un potent nivell d'incendi, causa aquesta de la seva destrucció. L'estratigrafia, que tal com després vam poder comprovar és gairebé sempre igual a tot el poblat, estava constituïda per un nivell d'esfondrament amb tovots, seguit del nivell d'habitació barrejat amb les restes de l'incendi del sostre. Les parets eren de pedra per la part de baix i de tovots per sobre de les pedres. Els tovots estan molt ben cuits i són molt resistents, i tenen marques fetes amb els dits; de fet, dubtem si van ser cuits per l'incendi del poblat o en el moment de la fabricació: en aquest cas es tractaria de veritables maons. Cal assenyalar en aquesta cala la troballa d'una pilastra de pedra, de molins de formes diferents i d'un recipient, també de pedra.

La cala 2 va ser oberta a prop de l'anterior, i correspon a una habitació que ja havia estat excavada superficialment per Pérez Temprado. Novament vam poder observar que les parets eren fetes de tovots sobre un sòcol de pedra. En aquesta habitació vam trobar dos cavallets de fang cru, moltes fusaioles, la major part decorades, i alguns molins. També van aparèixer, juntament amb les habituals ceràmiques ibèriques a torn, alguns esporàdics materials antics, tals com ceràmica a mà decorada amb acanalats, i fins i tot un fragment de ceràmica excisa.

LA CAMPANYA DE 1977

Durant aquesta campanya vam obrir una cala que en realitat va ser un autèntic tall transversal del poblat, realitzat a la seva plataforma SO i en direcció SE-NO. El tall té 26 metres de llargària i 62 metres qua-

drats de superfície total excavada. En aquest tall vam poder observar un seguit d'habitacions ibèriques, de vegades separades per algun carrer, adaptades a la roca aterrant els seus desnivells. Aquests habitatges ibèrics van poder ser datats per la ceràmica àtica —dos fragments estratificats— dins la segona meitat del segle v, i fins al voltant de l'any 400. A aquest respecte val la pena assenyalar l'escassetat de ceràmiques àtiques al Tossal del Moro, que contrasta amb la seva abundància a jaciments contemporanis de la costa, com el del Puig de Benicarló.

Per dessota d'alguna de les habitacions ibèriques, i deixat *in situ* per tal de fer el sòl horitzontal, vam detectar la presència d'un nivell pre-ibèric amb ceràmiques exclusivament a mà. Quedava demostrada, per tant, al Tossal del Moro, l'existència com a mínim d'un poblat pre-ibèric, al qual han de correspondre també els materials arcaics detectats esporàdicament en superfície o en nivells ibèrics: ceràmiques excises, amb acanalats, i fins i tot l'escarabeu, el qual podria marcar el moment final d'aquesta fase, cap a començaments del segle vi. Aquest poblat pre-ibèric hauria estat literalment «escombrat» pels íbers constructors del poblat del segle v, que és el que veiem.

Una vegada més vam poder comprovar, gràcies al tall obert al jaciment, que el poblat ibèric és unifàsic, cosa que queda demostrada per la total inexistència de refeccions constructives; les cases, fetes d'una sola vegada, no van tenir temps de ser reparades.

També el 1977 vam obrir una altra cala, que va posar al descobert un potent nivell d'esfondrament i l'incendi d'una habitació que va atrapar com a mínim dos infants, les restes dels quals van estar trobades *in situ*, sota la runa. També va aparèixer un interessant recipient de pedra, prova d'alguna activitat artesanal; un nombrós lot de fusaioles; i una pilastra de pedra, falcada a terra.

Finalment, vam procedir a una primera neteja, molt sumària, de la torre. Durant la mateixa vam descobrir, entre els murs externs, alguns amuntegaments de còdols, veritables arsenals de munició per a fona.

LA CAMPANYA DE 1982

En aquesta campanya hem obert una cala que no és sinó la prolongació del tall del 1977 en direcció NO, separada d'aquest per un testimoni i feta arribar fins a un dels murs defensius visibles. Aquesta cala permet apreciar clarament l'aterament dels habitatges ibèrics, degut al fort pendent de la muntanya en aquest indret.

També hem procedit a una neteja superficial de la torre de l'extrem NE del poblat, així com dels murs que la circumval·len. Tot plegat forma part d'un elaborat sistema defensiu, juntament amb els murs existents pels sectors d'accés fàcil al poblat. La torre, de planta absidal, està oberta pel darrera, pel cantó del poblat, per a permetre el fàcil accés a la ma-

teixa i als passadissos que la circumval·len als defensors, i especialment als foners, en cas d'atac. Totes les estructures defensives del poblat, compres les de la torre, han estat resseguides, netejades i dibuixades.

Aquestes estructures són l'evidència de creixents necessitats defensives entre els poblats ibèrics del segle v; recordem, al respecte, les potents muralles del Puig de Benicarló, també a l'àrea ilercavona, encara que a la costa, al Baix Maestrat. Cronològicament, aquest fenomen coincideix amb l'arribada de productes grecs —ceràmiques àtiques— als mateixos. És pràcticament segur que les estructures arquitectòniques defensives ibèriques són d'influència grega, i en aquest sentit només cal recordar el cas de les muralles d'Ullastret. Tot plegat ha d'explicar-se per l'existència d'un clima d'inseguretat, degut probablement a l'aparició de rivalitats comercials entre les poblacions ibèriques, qui sap si esperonades pels mateixos grecs. Probablement, la torre del Coll del Moro de Gandesa formi part d'un sistema defensiu semblant —però més poderós— al del Tossal del Moro.

MATERIALS D'ÈPOCA PRE-IBÈRICA

Hem de fer esment, en primer lloc, de l'escarabeu egipci, que ostenta al seu revers el nom d'Horus abreujat de Psamètic II; el faraó, que va regnar a començaments del segle vi, és simbolitzat així mateix per un esfínx. Per la seva part, Gamer-Wallert suposa que la inscripció podria ser un «trigrama d'Ammon», escriptura criptogràfica del nom del «déu amagat»: per acrofonia: de cada signe hom llegiria només la primera lletra. Aquesta lectura, però, anòmala *per se*, implica ultra la dificultat que un dels signes —l'esfínx— seria desproporcionadament més gran que els altres tres de la inscripció. Per contra, la nostra lectura és absolutament canònica, i és avalada precisament per la presència de l'esfínx, símbol reial per excel·lència. Darrera d'ell —el faraó— figura el seu nom. Aquesta disposició és ben coneguda a d'altres escarabeus: un paral·lel ben pròxim ha estat trobat a la necròpolis de Can Canyís (Banyeres del Penedès). L'escarabeu del Tossal del Moro és una manufactura genuïna egípcia, probablement memfita, i la seva presència a la Terra Alta no té res d'anormal; cal recordar que escarabeus i escaraboids són relativament abundants a la costa: a la Solivella (Alcalà de Xivert), al Mas de Mussols (La Palma, Tortosa), a Tortosa i a Can Canyís (Banyeres del Penedès).

En segon lloc tenim la ceràmica feta a mà, de la qual podem distingir tres categories: ceràmica excisa, tipus Tossal —o Roquizal— del Rullo; ceràmica amb acanalats, tipus «camps d'urnes»; ceràmica carenada i ataronjada, semblant a la identificada al proper poblat de la Gessera (Caseres).

MATERIALS D'ÈPOCA IBÈRICA

Primerament, tenim la molt abundosa ceràmica ibèrica a torn, pintada a bandes o amb cercles concèntrics, que correspon a urnes d'orelletes, gerres bitroncocòniques, plats amb vora girada enfora, etc. Al costat d'aquesta, tenim ceràmica a mà, de cuina, decorada amb un cordó al coll.

Un cas a part per la seva importància és la ceràmica àtica de vernís negre, que correspon a alguns *kylikes*, datable a la segona meitat del segle v.

Excepcionals són dues figures de cavallets, fetes de fang cru, així com una perla de pasta de vidre.

Molt interessants són els molins de pedra de formes diverses, tots estrictament contemporanis: en tenim de barquiformes, de rodons i de forma de «montera». També ens cal recordar els nombrosos *pondera* i fusaioles recollits; aquestes últimes han estat esmentades per Zaida Castro en un article publicat el 1980.

Finalment, podem fer esment de diversos instruments de ferro, així com dels tovots o maons de què ja hem parlat.

CONCLUSIONS

Al Tossal del Moro de Pinyeres hi va haver un primer poblat del Bronze Final o de la primera Edat del Ferro, datable durant el segle VII i al començament del VI. Correspon a una fase pre-ibèrica, amb ceràmiques exclusivament a mà, del tipus «camps d'urnes» i fins i tot excises.

Un segon poblat, ja plenament ibèric, es va establir al mateix lloc i va destruir quasi totalment les restes de l'anterior. Les parets de les cases d'aquest poblat ibèric no presenten senyals de reparacions; la vida del poblat, per tant, va ser relativament curta, car no va tenir temps d'evolució.

El poblat ibèric del Tossal del Moro va ser destruït per un violent incendi, que va provocar el seu abandonament de manera sobtada cap a l'any 400. El seu moment inicial, en canvi, no pot ser fixat amb precisió, però si tenim en compte que al Tossal del Moro falten les primeres ceràmiques a torn, del tipus Sant Cristòfol de Massalió, datades al segle VI, podem deduir que el poblat de Pinyeres és un poblat del segle V.

Per les seves característiques, el jaciment ofereix la possibilitat molt assequible de ser excavat i consolidat totalment. Això permetria la seva revalorització com a monument, de manera semblant al que ha estat fet a Sant Antoni de Calaceit.